

Shcherbatiuk, V. M. 2009. Utverdzhennya radyanskoyi totalitarnoyi vlady v Ukraini 1917–1933 rokov ta jiji naslidky (za materialamy arkhiviv Ukrainy, presy, spomyniv ochevydystiv ta naukovykh doslidzhen’) [Establishing of the Soviet Totalitarian Regime in Ukraine in 1917–1933 and its Consequences (by the Materials of Archives of Ukraine, Press, Memories of Witnesses and Scientific Researches). *Visnyk Akademii pratsi i sotsial'nyh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy*. № 1. S. 157–164. [in Ukrainian].

УДК 94(477)«1618/1648»:327

DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264563

В. О. Щербак

ORCID: 0000-0001-8025-5684

Київський університет імені Бориса Грінченка

V. Shcherbak

Borys Grinchenko Kyiv University

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ В ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ ШВЕЦІЇ, ТРАНСИЛЬВАНІЇ, РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА МОСКОВСЬКОГО ЦАРСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1620-х — НА ПОЧАТКУ 1630-х рр.

Zaporozhian Army in the Political Plans of the Governments of Sweden, Transylvania, the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Moscow Kingdom at the Turn of the 1620's — 1630's.

Більшість європейських країн була залучена до збройного протистояння між католицьким та протестантським союзами в ранньомодерну епоху. Водночас цей конфлікт мав активний резонанс і поза теренами розвою Тридцятилітньої війни. Мета статті — з'ясувати місце Війська Запорозького у політичних планах урядів Швеції, Трансильванії, Речі Посполитої та Московського царства на зламі 1620–1630-х рр. Висновки: завдяки гучним військовим звитягам українське козацтво здобуло широкий розголос у європейському світі. Держави антигабсбурзької коаліції мали намір скористатися розгортанням визвольного руху в Україні, зокрема й через релігійний чинник, для залучення на свій бік запорожців у боротьбі з силами Католицької ліги. Дипломатичні зусилля через місії Олександра Рубцова, Філіппа Садлера, Павла Страсбурга, П'єра Ладмірала, Жана де Грева та ін. не досягли бажаних результатів. Натомість Річ Посполита досить ефективно використала козацтво на східних рубежах для відстоювання своїх територіальних завоювань. Таким чином, Війську Запорозькому відводилася важлива роль у континентальному політичному пасьянсі. Воно отримало досвід налагодження міжнародних зв'язків, які стали невід'ємним чинником розгортання Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр.

Ключові слова: Військо Запорозьке, козацька Україна, міжнародні відносини, дипломатія, Річ Посполита, Тридцятилітня війна.

The vast majority of European countries were involved in the armed confrontation between Catholic and Protestant unions in the early modern era. At the same time, this conflict had an active resonance outside the development of the Thirty Years' War. The aim of the article is to place the Zaporozhian Army in the political plans of the governments of Sweden, Transylvania, the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Moscow Kingdom in the period of 1620 — 1630. The authors conclude that due to high-profile military victories, the Ukrainian Cossacks became widely known in the European world. The states of the anti-Habsburg coalition intended to use the liberation movement in Ukraine, including religious movements as well, to attract the Cossacks to their side in the fight against the forces of the Catholic League. Diplomatic efforts of the missions of Alexander Rubtsov, Philippe Sadler, Paul Strasbourg, Pierre Ladmiral, Jean de Greve and others did not achieve the desired results. Instead, the Polish-Lithuanian Commonwealth used the Cossacks on the Eastern borders quite effectively to defend its territorial conquests. Thus, the Zaporozhian Army played an important role in continental political alliance. It gained experience in establishing international relations, which became an integral factor in the development of the Liberation War of the Ukrainian people in 1648–1657.

Keywords: Zaporozhian Army, Cossack Ukraine, international relations, diplomacy, Polish-Lithuanian Commonwealth, Thirty Years' War.

Геополітичне становище України значною мірою визначає її роль у європейському політичному просторі. Тому важливо зрозуміти основні тенденції цього процесу з ранньомодерної доби, коли Європа вперше стала ареною боротьби різних сил, що зачіпало інтереси більшості народів до нової епохи з її системою стримування і протидії на континенті.

У роки Тридцятилітньої війни (1618–1648), основні події якої розгорталися на території Німеччини, система міжнародних відносин склалася так, що до конфлікту між політичними об'єднаннями вперше залучено більшість європейських держав. Разом з основними силами Католицької ліги — Австрією, Іспанією і Апостольським Престолом — до боротьби з протестантськими країнами — Англією, Францією, Данією, Швецією, Трансильванією, Чехією та Нідерландами — згодом долучилася, хоча й опосередковано, Річ Посполита. Союзники розглядали її як аванпост на сході Європи для розправи над реформаційним рухом. Південно-східний регіон Речі Посполитої обіймала козацька Україна з її потужною воєнною корпорацією Військом Запорозьким, тому не випадково уряд відводив їй особливу роль у реалізації стратегічних планів. Із аналогіч-

них причин жвавий інтерес до запорозького козацтва проявляли й інші європейські володарі.

Участь східноєвропейських країн у воєнних конфліктах першої половини XVII ст. вже була предметом історичних досліджень (Вайнштейн, О. Л. 1947, Поршнев, Б. Ф. 1976, Brian, L. D. 2007, Веджвуд, С. В. 2012). Окремі розвідки присвячено також спробам монархів залучити на свій бік запорожців (Антонович, М. 1937, Крип'якевич, І. П. 1914, Наливайко, Д. С. 1971, Флоря, Б. 1996). Водночас поза увагою залишилися з'ясування місця Війська Запорозького у планах урядів Швеції, Трансильванії, Речі Посполитої та Московського царства на зламі 1620–1630-х рр., що і є метою цієї статті.

Методика дослідження спирається на загальнонаукові методи аналізу, синтезу й узагальнення. Відповідно до поставленої мети для того, аби визначити, яке місце Військо Запорозьке посідало у планах згаданих урядів, було використано спеціальні історичні методи: історико-порівняльний, ретроспективний, проблемний.

Після підписання Деулінського перемир'я (1618) між Московським царством та Річчю Посполитою, згідно з яким до складу останньої відійшли Смоленська земля, Чернігівщина та Новгород-Сіверщина, польський королевич Владислав не зрікся титулу «царя русского» і не полишав надії здобути московську корону з допомогою українського козацтва. Умови перемир'я не могли задовольнити й царський уряд, який також планував невдовзі відновити військові дії на західних рубежах країни.

1619 р., повернувшись із дев'ятилітнього польського полону до Москви, батько царя Михайла Федоровича (1613–1645) — патріарх Філарет — фактично став володарем держави. Одним із найважливіших зовнішньополітичних завдань він вважав повернення земель, втрачених у ході війни з Річчю Посполитою. З цією метою патріарх ініціював переговори з Османською імперією та Швецією для створення антипольської коаліції (Вайнштейн, О. Л. 1947, с. 133). При цьому він уважно стежив за подіями в Україні, насамперед на Лівобережжі, яке безпосередньо межувало з південними землями Московії. Особливий інтерес для Філарета викликало розгортання визвольного руху на чолі з козацтвом, у якому не остання роль відводилася релігійному чиннику. Боротьбу за відновлення вищої православної церковної ієрархії в Україні патріарх намагався використати для реалізації своїх планів щодо втрачених царських земель.

Отриманню відомостей про становище в Україні сприяли посольства в Москву запорозького козацтва і представників верхівки православного духовенства Київської митрополії. Важливим джерелом інформації були й розвідники, яких відряджали в Україну під виглядом торгових людей. Серед них найвідомішими в цей період були Григорій Гладкий і Василь Новіков. У відписці путивльських воєвод Богдана Нагово та Петра Бунакова

в Посольський приказ від 26 березня 1627 р. прямо вказувалося, що Г. Гладкого направляють до Києва «для разведывания вестей»¹. Згодом воеводи порубіжних міст отримали спеціальні інструкції, в яких містився наказ вести таємну агітацію серед населення Чернігівщини і Новгород-Сіверщини, щоб підбурити його на боротьбу проти Речі Посполитої: «...и ссылаясь в те города с русскими и с городскими, и с уездными людьми, а посылати в города и в уезды к русским людям и приказывати к ним от себя и писати тайно, чтобы они, помня бога и православную крестьянскую веру, от литовских людей и от их мысли отстали, и государю били челом, и крест целовали, и были в православной крестьянской вере под государевою высокою рукою по-прежнему»². Так царський уряд готував підґрунтя для реалізації своїх зовнішньополітичних планів. Згодом з'явилася царська грамота про заборону воеводам прикордонних міст воювати з українськими козаками. «А на черкасские городки северских и украинских городов, — підкреслювалось у документі, — воеводам нашим ходить и ратных людей до нашего указа посылать не велено для того, что черкасы стоят за веру против еретиков, что польские люди у них православную веру нарушают и за то у них с польскими людьми за веру бои были великие, да и ныне есть»³.

Користолюбний інтерес до подій в Україні проявляв і шведський уряд, насамперед відносно запорожців, військові якості котрих високо поцінувалися у Європі після Хотинської війни 1621 р. Король Швеції Густав Адольф II (1611–1632) намагався налагодити відносини з українськими козаками, щоб схилити їх на спільну боротьбу проти сил Католицької ліги (Жукович, П. 1912, с. 153–156). В умовах зростання визвольного руху, в якому провідну роль відігравало козацтво, шведському монарху здавалося цілком можливим реалізувати свій план. Водночас без сторонньої допомоги непросто було встановити контакт із запорожцями. Маючи свідчення про активізацію українсько-московських конфесійних контактів, Густав Адольф II вирішив використати їх для досягнення мети. Вже на початку 1626 р. він відправив до Москви посланців Бремена й Унгерна з листом до царя Михайла Федоровича. Повідомляючи про експансіоністські плани Габсбургів та їх союзників, король закликав царя вступити в коаліцію держав для боротьби проти Габсбургської імперії. При цьому підкреслювалася необхідність схилити на свій бік запорозьких козаків (Поршнев, Б. Ф. 1976, с. 179). Шведські пропозиції аргументувалися концепцією єдності інтересів православ'я і протестантизму перед загрозою католицької експансії. Густав Адольф II врахував, очевидно,

¹ РДАДА (Російський державний архів давніх актів). Ф. 124. Оп. 1. Спр. 1627 р. № 1. Арк. 1.

² РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 1630 р. № 4. Арк. 12.

³ Акты Московского государства, издаваемые императорской Академией наук / под ред. Н. И. Попова. Т. 1. Санкт-Петербург, 1890. С. 448.

й те, що однією з причин активізації народних рухів в Україні була протидія насадженню католицизму.

В Москві шведським послам продемонстрували прагнення до співпраці проти спільного ворога, але бояри рішуче відхилили пропозицію створити військовий союз, покликаючись на умови Деулінського перемир'я. Водночас у офіційній відповіді мало місце положення, яке передбачало можливість достроково розірвати угоду з Річчю Посполитою: «А будет которая хоть малая неправда объявится от польского короля и от сына его, и от поляков, и от Литвы, хотя бы и до урочных перемирных лет, и великий государь на польского короля и на сына его, и на Польшу, и на Литву за их неправды пойти готов и с государем вашим королем Густавом Адольфом о том вперед снесется»¹.

У серпні 1626 р. канцлер Швеції Аксель Оксеншерна відіслав до Москви Олександра Рубцова, який мав завдання отримати дозвіл добратися через Білорусь на Запорозжя для переговорів з козаками. Проте цього разу царський уряд відмовився підтримати місію шведського посла².

Реалізував плани Густав Адольф II одночасно й через трансильванського князя Бетлена Габора (1613–1629), який претендував на польську корону. Навесні 1626 р. до Трансильванії прибув шведський посол Філіпп Садлер із пропозицією спільно виступити проти Габсбургів і Речі Посполитої, а також схилити на свій бік запорожців та кримських татар. Зі свого боку Бетлен Габор пообіцяв найближчим часом надіслати посольство до татарського хана, але утримався від аналогічних акцій щодо українських козаків. Є припущення, що причиною стали чутки про намір запорожців спільно з кримськими татарами здійснити похід на Трансильванію (Крип'якевич, І. П. 1914, с. 74–75). Очевидно, його плани не зовсім збігалися з задумами Густава Адольфа II. Бетлен Габор намагався спочатку організувати союз протестантських князів для нападу на Австрію й лише потім, спираючись на Османську імперію, вступити в боротьбу за польську корону.

Відмінності у планах монархів стали перепороною для домовленості й щодо залучення українського козацтва до боротьби з Річчю Посполитою, хоча на той час існували сприятливі умови для аналогічної військово-політичної акції. Уряд укотре відтермінував видачу платні Війську Запорозькому, через що зросло незадоволення серед реєстровців. На вимогу короля Сигізмунда III (1586–1632) виступити в Прибалтику на війну проти шведів навесні 1627 р. гетьман Михайло Дорошенко відписав у Варшаву, що «они (Козаки. — *Авт.*) против швед не идут потому, что без них с их жен и детей поборы емлют, а им де заслуженных грошей

¹ РДАДА. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 367.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 2. Спр. 13402. Арк. 9.

и сукон не дают, и ляхов на них насылают, и веру их нарушают, и они впредь служить ему не хотят»¹. Водночас відомо, що Військо Запорозьке брало участь у воєнній кампанії 1626–1629 рр. (Рудницький, С. 1899, с. 20–21), а його очільники навіть виступали з проектом створення флоту з чайок для бойових дій проти шведів на Балтійському морі² (Крип'якевич, І. П. 1914, с. 69).

Наприкінці 1628 р. до Трансильванії прибув інший посланець шведського короля — Павло Страсбург. Цього разу агітація була результативнішою, про що свідчить зміст його кореспонденції з Густавом Адольфом II. Бетлен Габор не полишав планів здобути корону Речі Посполитої з допомогою Війська Запорозького, маючи відомості про події в Україні. Під час зустрічі зі Страсбургом він зазначав: «Двадцатилетнее угнетение и последняя резня Конецпольского (придушення козацького повстання під проводом гетьмана Марка Жмайла 1625 р. — *Авт.*) разозлили казаков до предела. Поэтому именно сейчас необходимо приложить усилия, чтоб казаки восстали против поляков при соучастии соседей и под руководством какого нибудь известного и видного вождя, тем самым доказывая, что не исчезло их мужественное решение добиться свободы или погибнуть»³. Трансильванський володар заручився підтримкою турецького султана Мурада IV (1623–1640), кримського хана Джанібек-Гірея (1627–1635), а також розраховував повпливати на українських козаків через константинопольського патріарха Кирила Лукаріса (Крип'якевич, І. П. 1914, с. 79–80). Патріарх неодноразово бував в Україні й мав реальне уявлення про релігійні утиски православного населення. Його посланець протосингел Іосиф перебував у почті Єрусалимського патріарха Феофана під час відновлення православної церковної ієрархії в Україні восени 1620 р.

Павло Страсбург повідомляв Густава Адольфа II про реальність планів Бетлена Габора, зважаючи на силу запорозького козацтва. Він же підкреслював, що в урядових колах європейських країн останнім часом неодноразово обговорювали ймовірність того, що українські козаки створять під протекцією сусідніх монархів власну державу. Високо поцінуючи військовий потенціал запорозьких козаків, Страсбург вбачав у них надійних захисників вітчизни проти католицької експансії.

Спільність політичних планів Швеції й Московського царства щодо Речі Посполитої зумовила й економічна криза в Західній Європі наприкінці

¹ Акты Московского государства, издаваемые императорской Академией наук / под ред. Н. И. Попова. Т. 1. Санкт-Петербург, 1890. С. 215.

² Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3. Т. 6. Киев. 1908. С. 19.

³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3. Т. 6. Киев. 1908. С. 28.

1620-х рр. Різко зростали ціни на хліб, хоча в Московії вони залишалися відносно низькими. Різниця досягала пропорції 1:20, що створювало значний фінансовий потенціал і відкривало широкі можливості активізації зовнішньої політики Московської держави (Поршнев, Б. Ф. 1976, с. 195). Цією ситуацією не втратила можливості скористатися Швеція. Навесні 1629 р. Густав Адольф II направив до Москви послів Антуана Монієра і Георга Бенгарта. Під час переговорів цар Михайло Федорович пообіцяв найближчим часом розірвати Деулінське перемир'я з Річчю Посполитою й надати допомогу Швеції хлібом та іншими «заповідними товарами». Після підписання Альтмарського перемир'я з Польщею (вересень 1629) Густав Адольф II делегував до Москви військових радників на чолі з полковником Александром Леслі, які розпочали створювати регулярні полки «рейтарского строя» (Вайнштейн, О. Л. 1947, с. 97).

Під впливом шведської дипломатії того ж року посольство до Москви в свою чергу організував Бетлен Габор. Трансильванські послы Шарль Тальран і Жак Руссель спочатку виїхали до Константинополя для зустрічі з царгородським патріархом Кирилом Лукарісом. Патріарх згодився втрутитися в цю політичну аферу й послав разом з ними до Москви архімандрита Філотея. Останній мав виконати спеціальне завдання — доставити пастирський лист на Запорозьку Січ козакам. Проте обставини не сприяли цьому, бо послання патріарха через Г. Гладкого потрапило до рук настоятеля Києво-Печерського монастиря Петра Могили. Очевидно, текст листа мав відверте антипольське спрямування, тому не набув подальшого ходу (Крип'яквич, І. П. 1914, с. 95).

Під час перебування послів Бетлена Габора в Москві прийшла звістка про смерть князя. Переговори відклали до обрання на трансильванський престол нового монарха. Тим часом на аудієнції у Михайла Федоровича Жак Руссель запропонував проект нового військового союзу Трансильванії, Оттоманської Порти, Швеції та Московії, спрямованого проти Речі Посполитої. Однією з його умов було передання польської корони Густаву Адольфу II (Поршнев, Б. Ф. 1976, с. 246). При успішній реалізації проекту перед царем також відкривалися реальні перспективи втілити свої військово-політичні плани. Для узгодження позицій зі шведською стороною Руссель виїхав із Москви до Стокгольма.

Навесні 1630 р. московський уряд мав намір використати козацьке повстання в Україні під проводом гетьмана Тараса Федоровича для розриву Деулінського перемир'я. 27 березня путивльські воеводи Михайло Бутурлін і Володимир Ляпунов писали в Посольський приказ: «...запорожские козаки из Запорог выгребли в Переяславль с пушками, и к ним де, государь, збираюца изо всех городков козаки, которые гроши имали, и выписные козаки, хто были выписаны. А собрався, де государь, выгонять им

из Киева, и изо всех городков после великодня поляков»¹. Для налагодження контактів з козаками на початку квітня в Україну направили Г. Гладкого, але через розгортання повстання на Наддніпрянщині він добрався лише до Переяслава, де перебував в оточеному козацькому таборі Тараса Федоровича три тижні.

Водночас царське військо інтенсивно готувалося до походу. Наступ полків планувався в напрямку трьох міст — Полоцька, Смоленська та Києва (Поршнев, Б. Ф. 1976, с. 261). Проте підписання Переяславської угоди 28 травня 1630 р. між королівськими комісарами та повстанцями зірвало ці плани. Військо Запорозьке присягнуло на вірність королю і зобов'язалося не мати контактів із сусідніми монархами. Кількість реєстровців передбачалося навіть збільшити на 2 тис. осіб, що свідчило про наміри уряду Речі Посполитої використати їх у майбутніх військових діях проти Московської держави.

Влітку 1631 р. Жак Руссель, який після смерті Бетлена Габора перейшов на службу до шведського короля, організував нове посольство в Україну. За його інструкцією капітан П'єр Ладмірал і хорунжий Жан де Грева мали розпочати переговори з очільниками Війська Запорозького й передати їм листа з пропозицією підтримати Густава Адольфа II в боротьбі проти Речі Посполитої. Окрім того, послі мали пообіцяти козакам допомогу в захисті їх вольностей і релігійних свобод, проголосити наміри шведського короля платити за службу більше, ніж Сигізмунд III, а також запросити уповноважених козацьких представників до Лівонії для підписання офіційної угоди (Крип'якевич, І. П. 1914, с. 89).

Шлях в Україну П'єра Ладмірала і Жана де Грева проліг через територію Московської держави, і царський уряд вирішив використати цю нагоду для нової спроби залучити на свій бік Військо Запорозьке. До шведських послів приєдналися син київського митрополита Іова Борецького Андрій, Григорій Гладкий і тлумач Олександр Яганов². Дорогою на Запорожжя вони зупинились у Каневі, де тоді перебував старший реєстру Іван Кулага. Він затримав делегацію, а наступного дня (17 вересня) відправив коронному гетьману Станіславу Конецпольському листа, в якому повідомляв про прибуття разом із Г. Гладким та А. Борецьким агентів шведського короля й просив поради, як з ними вчинити. Очікуючи відповіді від С. Конецпольського, І. Кулага скликав козацьку раду, щоб вислухати на ній прибулих. Із доповідної путивльських воевод до Розрядного приказу від 18 березня 1632 р. відомо, що під час читання грамоти московського царя «мелкие де люди черкасы (Рядові козаки. — *Авт.*) говорили все, чтобы им служить тебе,

¹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3 т. / ред. П. П. Гудзенко и др. Т. 1. 1954. Москва: Из-во АН СССР. С. 82.

² Архив Юго-Западной России. издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. Ч. 3. Т. 6. Киев. 1908. С. 34.

государю, а и здесь де им черкасом и крестьянкой вере от поляков утеснение, и лучшие люди черкасы, которые пристали к полякам, их уговорили»¹. Тут же виголосили й пафосне послання Ж. Русселя до запорозьких козаків. «Благородні і вольні лицарі, — зазначалося на початку звернення, — мужі хоробрі, володарі Дніпра і Чорного моря, а що найважливіше, релігії християнської грецької старинної завзяті оборонці, приятелі найдорожчі», а далі йшлося про те, що шведський король «проголосився протектором греків і євангеліків у сусіднім королівстві, поневолених против зобов'язання присяги партією єзуїтів і ви будете мати честь, що візьме вас за помічників до оборони обох релігій» (Крип'якевич, І. П. 1914, с. 65), Завершувався лист закликом збройно постати проти ворогів православ'я, за що обіцяно належну грошову винагороду.

Кілька днів тривало обговорення пропозицій московського і шведського урядів. Тим часом І. Кулага отримав наказ коронного гетьмана заарештувати П'єра Ладмірала і Жана де Грева та передати їх властям (Крип'якевич, І. П. 1914, с. 96). Водночас Г. Гладкого, А. Борецького й А. Яганова старший реєстру відправив до Москви. А оскільки у Варшаві йшли переговори між Річчю Посполитою та Швецією, то послі Русселя не були покарані й щасливо повернулися до Стокгольма. Самому ж ініціатору місії довелося відповідати перед Густавом Адольфом II за провал операції. Після загибелі шведського монарха при Лютцені (1632 р.) Ж. Руссель перейшов на службу до уряду Нідерландів, а в 1634 р. — повернувся до Трансильванії.

Скориставшись смертю короля Речі Посполитої Сигізмунда III (квітень 1632 р.), Московія порушила Деулінське перемир'я й у жовтні розпочала наступальні дії в напрямку Смоленська, здобувши Дорогобуж, Серпейськ і Рославль. Відповідно у реляції сейму Речі Посполитої від 2 листопада містився наказ магнату Миколаю Остророгу виступити в район Смоленська з 2 тис. коронних військ, які дислокувалися на Поділлі, та українськими козаками². Значно раніше рильський воевода Василь Ромодановський у листі до царя від 8 травня повідомляв про завдання, дане коронному стражнику Самуїлу Лащу, організувати оборону в Новгород-Сіверському, Батурині, Борзні, Івангороді, а також виступити в район Рильська й Путивля (Целевич, О. 1899, с. 4). Окрім того, в доповідній указувалося, що «...черкасы де из Запорог всем нарядом вышли и пошли к черкасскому гетману к Кулаге в Корсунь, а велено де им давать деньги и сукна, а иных де охочих людей в Литовских городках накликают, чтобы всякие охочие люди писались вноу в козаки»³. Тобто уряд Речі Посполитої планував використати людські ресур-

¹ Акты Московского государства, издаваемые императорской Академией наук / под ред. Н. И. Попова. Т. 1. Санкт-Петербург, 1890. С. 346.

² Pamiętniki Albrechta Stanisława Radziwiłła / ed. E. Raczyński. Т. 1. Poznań, 1839. S. 82.

³ Акты Московского государства, издаваемые императорской Академией наук / под ред. Н. И. Попова. Т. 1. Санкт-Петербург, 1890. С. 351.

си України, насамперед Військо Запорозьке, для утвердження своєї влади на Смоленщині та Чернігово-Сіверщині.

З іншого боку, вже влітку 1632 р. московські прикордонні воєводи отримали наказ провести агітацію серед козаків Сіверщини про їх перехід під царську владу, зважаючи на пригноблене становище православної церкви в Речі Посполитій (Флоря, Б. 1996, с. 443). Тому в цьому напрямку не планувалися воєнні дії, зокрема й через сподівання залучити на свій бік Військо Запорозьке, адже на козацькій раді в Черняхівій Долині обрали нову старшину «из чорных людей, которые преже сево бились с поляками в прошлом во 138 году под Переяславлем»¹, тобто з учасників козацького повстання 1630 р. Згодом на Корсунській раді козаки вирішили, «что им от крестьянские веры не отступать, будет на них ляхи наступят, а их мочи не будет, и им бить челом государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу все Русии, чтоб государь их пожаловал, велел принять под свою государскую руку»². А в січні 1633 р. московський патріарх Філарет повідомляв османському послу про те, що запорозькі козаки прагнуть перейти на службу до московського царя.

Після коронаційного сейму, отримавши запевнення від нового короля Владислава IV (1632–1648) про збереження «вольностей» і залагодження релігійної справи в Україні, козаки розпочали підготовку до виступу. Основними осередками мобілізації стали Чернігів, Ніжин та Борзна, а організаторами всіх військових сил на Лівобережжі сенат Речі Посполитої призначив кам'янецького каштеляна Александра Пісочинського та чернігівського підкоморія Адама Киселя. До них долучився з надвірним військом магнат Ярема Вишневецький.

Близько 2 тис. козаків брало участь в облозі Стародуба в березні — квітні 1633 р., майже скільки само прибуло в середині травня до Путивля. Очільниками Війська Запорозького були Дорофій Дорошенко й Тиміш Орендаренко. Так, під Путивлем козаки «стали около города во многих местах с шанцы и туры, со всех сторон под город и под острог подкопали и под Никитскую башню подкоп подвели и из тех шанцов по городу и по острогу беспрестанно стреляли и зажигательными ядрами и нарядными стрелами многажды и в городе и в остроге зажигали и воду у путивльских людей отняли и приступом, жестокими приступы с приметы многажды приступали»³. Проте московити зуміли витримати тривалу облогу і змусили козаків повернутися на Лівобережжя. Водночас успішніше діяли запорозці під про-

¹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3 т. / ред. П. П. Гудзенко и др. Т. 1. 1954. Москва: Из-во АН СССР. С. 129.

² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3 т. / ред. П. П. Гудзенко и др. Т. 1. 1954. Москва: Из-во АН СССР. С. 129.

³ Акты Московского государства, издаваемые императорской Академией наук / под ред. Н. И. Попова. Т. 1. Санкт-Петербург, 1890. С. 503.

водом Якова Острянина, який на чолі п'ятитисячного загону здобув штурмом Валуйки та пошарпав Білгород¹.

Із осені 1633 р. головна увага у війні була прикута до Смоленська, куди прибула армія короля Владислава IV у 9 тис. жовнів і десятитисячне військо литовського гетьмана Криштофа Радзивілла (Целевич, О. 1899, с. 17). Разом з тим необхідно було утримувати в безпеці й південні кордони Речі Посполитої через реальну загрозу османської агресії. Тому в листі гетьмана Тимоша Орендаренка від 10 липня 1633 р. до шляхтича Леонтія Кам'янецького підтверджувалася готовність Війська Запорозького виступити в похід, але містилося зауваження, що «лише неможливо зрозуміти, як нас хочуть розірвати на кілька шток: чи ту Україну оберігати від московитянина, чи теж від неприятеля святого Христа, чи зрештою іти до Смоленська»².

Підстароста черкаський Петро Павловський відзначав велику роль у мобілізації козацьких сил Адама Кисіля: «Військо Запорозьке застав в обози, в двох милях від Переяслава на урочищу Булащик, і там з ними пробув чотири дні, чекаючи ради. День перед радою приїхав до них п. Кисіль від короля, також з королівською інструкцією. Другого дня дано нам аудієнцію. Наперед заликано п. Кисіля; ставши на раді, він досить широко намовляв їх і серйозно наказував, аби як найскоріше поспішали з військом своїм за королем» (Грушевський, М. 1995, с. 205). Згодом двадцятитисячний козацький загін гетьмана Тимоша Орендаренка виступив у похід і 18 вересня долучився до королівських сил. Очевидець подій, пруський посол Вайнбер описав це військо так: «Це досвідчені, хоробрі люди, на добрих конях, кожен з довгою рушницею, на кшталт шотландських, мають із собою десять гармат (деякі від імператорів Фердинанда III і Рудольфа II) і всім серцем хочуть битви»³.

Згідно з донесенням польного гетмана Марціна Казановського коронному гетману Станіславу Конецпольському, запорозькі козаки відіграли важливу роль в облозі Смоленська. Вони разом із коронними військами брали участь у найважливіших битвах, блокуванні московських гарнізонів, ішли на штурм і вели розвідку⁴. У січні — лютому 1634 р. козаки гетьмана Тимоша Орендаренка захопили Дорогобуж, відрізавши воеводам Михайлу Шейну й Артемію Ізмайлову сполучення з Москвою, звідки ті очікували підкріплення. Потім козацькі загони розійшлися по навколишніх районах аж до Білої та Калуги, завдаючи втрат московським військам, і перешкождали формуванню резервної армії Шейна. Це дало Марку Антоновичу підставу

¹ Акты Московского государства, издаваемые императорской Академией наук / под ред. Н. И. Попова. Т. 1. Санкт-Петербург, 1890. С. 511.

² Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси. Т. 7. Вильно, 1870. С. 94.

³ Przyczynki do historyi wojny moskiewskiej z lat 1633–4 wraz z planem oblężenia Smoleńska / ed. X. Liske. Biblioteka Ossolinskiich. T. 11. Lwów. 1868. S. 22.

⁴ Przyczynki do historyi wojny moskiewskiej z lat 1633–4 wraz z planem oblężenia Smoleńska / ed. X. Liske. Biblioteka Ossolinskiich. T. 11. Lwów. 1868. S. 78.

констатувати, що «козаки, побіч енергійної партизанської діяльності, брали з успіхом участь у боях і облогах, як регулярна армія» (Антонович, М. 1937, с. 36) Серед козацьких ватажків відзначилися також Ілляш Караїмович, Григорій Себастьянович, Данило Дробистенко, Яків Філоненко, Тарас Федорович та Матвій Пирський.

Після підписання 14 червня 1634 р. Поляновського мирного договору між Річчю Посполитою та Московським царством, який в основному підтвердив умови Деулінського перемир'я 1618 р., козацькі загони повернулися в Україну. Водночас влада намагалася зменшити кількість Війська Запорозького та обмежити в правах реєстровців. Варшавський сейм 1635 р. прийняв чергову постанову про козацтво. «По волі нинішнього сейму, — зазначалось у ній, — ми ставимо умову, щоб цього Запорозького Війська на службі нашій і Речі Посполитій в майбутньому ніколи не було більше як 7000, за чим мають стежити наші гетьмани. А для вписання цієї 7-ї тисячі ми пошлемо наших комісарів. Плата в Каневі завжди має контролювати це військо, яке перебуватиме в реєстрах 7000. Якщо б хтось із реєстрових козаків виявився бунтівником і непослушним гетьманам нашим, або їх намісникам чи своїм старшинам, або ж виявився призвідцем чорної ради, той мусить бути не лише викреслений із реєстрової служби, але й покараний смертю»¹. Як і в попередніх конституціях, під загрозою позбавлення всіх прав і привілеїв козакам забороняли морські й сухопутні походи на територію Північного Причорномор'я, щоб не давати приводу для порушення миру з Османською імперією.

Отже, завдяки гучним воєнним звитягам українське козацтво здобуло широкий розголос у європейському світі в першій половині XVII ст. як потужний і ефективний військовий контингент. Наприкінці 1620-х — на початку 1630-х рр. Річ Посполита планувала використовувати Військо Запорозьке для відстоювання своїх територіальних завоювань згідно з Деулінським перемир'ям. Швеція, Московія і Трансильванія мали намір скористатися розгортанням визвольного руху в Україні, зокрема й через релігійний чинник, для залучення на свій бік запорожців у боротьбі з силами Католицької ліги. Дипломатичні зусилля антигабсбурзької коаліції через місії Олександра Рубцова, Філіппа Садлера, Павла Страсбурга, П'єра Ладмірала, Жана де Грева та ін. не досягли бажаних результатів. Натомість Річ Посполита повною мірою задіяла козацькі війська на східних рубежах проти Московського царства. Таким чином, Війську Запорозькому відводилася важлива роль у континентальному політичному пасьянсі. А українське козацтво отримало досвід налагодження міжнародних зв'язків, які стали невід'ємним чинником розгортання Визвольної війни 1648–1657 рр.

¹ Volumina legum / ed. J. Ohryzko. T. 3. Petersburg, 1859. P. 404.

- Антонович, М. 1937. *Козацьке військо у Смоленській війні*. Варшава.
- Ванштейн, О. Л. 1947. *Россия и Тридцатилетняя война 1618–1648 гг. Очерки из истории внешней политики Московского государства в первой половине XVII века*. Москва: Госполитиздат.
- Веджвуд, С. В. 2012. *Тридцатилетняя война*. Москва: Полиграфиздат.
- Грушевський, М. 1995. *Історія України-Руси*. Т. 8. Ч. І. Київ: Наукова думка.
- Жукович, П. 1912. *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией*. Вып. 6. Санкт-Петербург.
- Крип'якевич, І. П. 1914. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 117–118. С. 65–114.
- Наливайко, Д. С. 1971. Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. у Західній Європі. *Середні віки на Україні*. Вип. 1. С. 40–60.
- Поршнев, Б. Ф. 1976. *Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства*. Москва: Наука.
- Рудницький, С. 1899. Українські козаки в 1625–1630 рр. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 31–32. С. 1–76.
- Флоря, Б. 1996. Начало Смоленской войны и запорожское казачество. *Мара mundi. Збірник на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*. Львів-Київ-Нью-Йорк. С. 443–450.
- Целевич, О. 1899. Участь козаків у Смоленській війні. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 28. С. 1–72.
- Brian, L. D. 2007. *Warfare and History*. London: Routledge.
- Antonovych, M. 1937. *Kozatske viisko u Smolenskii viini [Cossack Army in Smolenskii war]*. Varshava. [in Ukrainian].
- Vanshtejn, O. L. 1947. *Rossiya i Tridsatiletnyaya vojna 1618–1648 gg. Oчерки iz istorii vneshney politiki Moskovskogo gosudarstva v pervoy polovine XVII veka [Russia and the Thirty Years' War 1618–1648. Essays from the History of the Foreign Policy of the Moscow State in the First Half of the XVII Century]*. Moskva: Gospolitizdat. [in Russian].
- Vedzhvud, S. V. 2012. *Tridsatiletnyaya vojna [Thirty Years' War]*. Moskva: Poligrafizdat. [in Russian].
- Hrushevskiyi, M. 1995. *Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rusy]*. Т. 8. Vyp. 1. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Zhukovich, P. 1912. *Seymovaya borba pravoslavnnogo zapadnorusskogo dvoryanstva s tserkovnoy uniy [Seim Struggle of Orthodox Western Russian Nobility with Church Unia]*. Vyp. 6. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Крип'якевич, І. П. 1914. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. [Cossack State in Political Combinations 1620–1630 Years]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. Т. 117–118. С. 65–114. [in Ukrainian].
- Nalyvaiko, D. S. 1971. Vidhomin borotby ukrainskykh kozakiv z shliakhetsko-katolytskoiu ekspansieiu naprykintsi XVI i v pershii polovyni XVII st. u Zakhidnii Yevropi [Echo of Struggle of Ukrainian Cossacks with Noble-Catholic Expansion at the end of XVI and in the First Half of XVII c. in Western Europe]. *Seredni viki na Ukraini*. Vyp. 1. Kyiv. S. 40–60. [in Ukrainian].
- Porshnev, B. F. 1976. *Tridsatiletnyaya vojna i vstuplenie v nee Shvetsii i Moskovskogo gosudarstva [Thirty Years' War and the Entry of Sweden and the Moscow State into It]*. Moskva: Nauka. [in Russian].

Rudnytskyi, S. 1899. Ukrainski kozaky v 1625–1630 rr. [Ukrainian Cossacks in 1625–1630]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. T. 31–32. S. 1–76. [in Ukrainian].

Florya, B. 1996. Nachalo Smolenskoj voyny i zaporozhskoe kazachestvo [The Beginning of Smolenska War and Zaporizhian Cossacks]. *Mapa mundi. Zbirnik na poshanu Yaroslava Dashkevicha z nagody yogo 70-richchya*. Lviv-Kyiv-Niu-York. S. 443–450. [in Russian].

Tselevych, O. 1899. Uchast kozakiv u Smolenskii viini [Participation of the Cossacks in Smolenska War]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. T. 28. S. 1–72. [in Ukrainian].

Brian L. D. 2007. *Warfare and History*. London: Routledge.

УДК [281.5УГКЦ;262.15:36](477.83/86)«189»

DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264564

Н. М. Колб

ORCID: 0000-0003-4449-1991

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Н. Ф. Мусак

ORCID: 0000-0002-8685-9566

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

N. Kolb

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine*

N. Mysak

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine*

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИХ ДЯКІВ У ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.: СТАН І ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ

Financial Support of the Greek-Catholic Cantors in Galicia at the end of 19th Century: General State and Ways of Solving

У статті висвітлено джерела прибутку галицьких греко-католицьких дяків, охарактеризовано їх матеріальне становище наприкінці ХІХ ст., вказано причини невдоволення співців умовами оплати своєї праці, зосереджено увагу на пропозиціях щодо матеріального забезпечення дяків, описано спільні акції представників цієї соціальної групи та їх результати.

Ключові слова: дяк, матеріальне забезпечення, стабільна зарплата, консолідовані акції, Галичина.

At the end of the 19th century the problem of financial support of the greek-catholic cantors in Galicia became urgent. At that time the maintenance